

Małgorzata Dajnowicz

Białymstok

Aktywność społeczno–kulturalna a działalność polityczna w Łomżyńskim w początkach XX w.¹

Od wybuchu rewolucji 1905–1907 po rozpoczęcie I wojny światowej w Królestwie Polskim następował rozkwit działalności społeczno–kulturalnej. Była ona niejednokrotnie „zasłona”, często bardzo aktywnej, nielegalnej działalności politycznej.

Od lat 70. do końca XIX w. Rosjanie dopuszczali jedynie możliwość istnienia towarzystw kredytowych, kas oszczędnościowych, gospodarczych, ochotniczych straży pożarnych, niektórych stowarzyszeń, rzadziej bibliotek i czytelni. W związku z tym na początku XX w. w większości miast i gmin Królestwa Polskiego funkcjonowało niewiele organizacji i towarzystw służących mieszkańcom². Władze wydawały przy tym liczne rozporządzenia i okólniki dotyczące różnego typu niedozwolonej działalności. Zgodnie z postanowieniem właściwego ministra z końca 1882 r. poddawano wnikliwej obserwacji i analizie m.in. legalne periodyki i literaturę, a do tego typu zadań kwalifikowano „odpowiednich” urzędników³. Obserwowano także wszelkie zebrania, kilkusobowe zgromadzenia budziły podejrzenie. Rozstrzygano, czy zebrania określonych grup mają charakter ogólnospołeczny (np. o charakterze tylko modlitewnym), czy też służą politycznym celom⁴. Obserwacji poddawano różne grupy społeczne. W czerwcu 1903 r. wydano odpowiednie rozporządzenie, dotyczące środowiska żydowskiego. Poddano obserwacji zebrania żydowskie, sporządzano drobiazgowo sprawozdania dotyczące liczby członków, charakteru działalności, znaczenia w środowisku lokalnym i pośród innych organizacji⁵.

Jedną z organizacji o charakterze kulturalno–oświatowym było Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Uczącym i Uczącym się w Szkołach Elementarnych, powstałe w 1898 r. Działalnością

¹ W początkach XX w. Łomżyńskie może odnosić się do całości ówczesnej guberni łomżyńskiej. W jej skład wchodziły wówczas następujące powiaty: kolneński, łomżyński, mazowiecki, makowski, ostrowski, ostrołęcki, szczuczynski.

² A. Stawarz, *Mazowsze w latach 1905–1914. Rozwój aktywności społeczno–kulturalnej a idea niepodległości*, w: *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920*, pod red. A. Koseskiego i A. Stawarza, Warszawa 2001, s. 235.

³ Archiwum Państwowe w Białymstoku (APB), Kancelaria Gubernatora Łomżyńskiego (KGŁ), sygn. 21, k. 1.

⁴ APB, KGŁ, sygn. 23, k. 1.

⁵ Ibidem, sygn. 23, k. 4–7.

kierował sześciuosobowy zarząd, wybierany na okres dwuletni i walne zgromadzenie członków. Na prawach członka wchodził też do zarządu przedstawiciel wyznaczony przez Naczelnika Łomżyńskiej Dyrekcji ds. Nauczania. Zebrania członków odbywały się regularnie, w dniu wyznaczonym przez miejscowego naczelnika ds. nauki. Poprzedzały je ogłoszenia w lokalnej prasie. Towarzystwo działało nie tylko w Łomży, tworzone również oddziały w niektórych gminach guberni. Pod koniec 1905 r. skupiało około 80 członków⁶.

Inny charakter miało Towarzystwo Wioślarskie, notowane od sierpnia 1901 r. Poza działalnością sportowo-rekreacyjną prowadzono tam również biblioteki. Towarzystwo przetrwało trudny okres rewolucji. W sprawozdaniu za ósmy rok działalności można przeczytać, że biblioteka posiadała własny lokal z ponad 530 tomami książek, prenumerowano czasopisma, m.in. „Gazetę Sportową”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Bibliotekę Warszawską”, a nawet „Myśl Niepodległą”. Na zakup książek i czasopism w 1909 r. wydano ponad 200 rb. Towarzystwo liczyło wówczas 93 członków⁷.

Życiu społecznemu i politycznemu w Łomżyńskim przewodziła miejscowa inteligencja, znaczącą grupę stanowiło w niej ziemiaństwo. Bardziej światli prenumerowali gazety, czytali książki. Pierwszym w regionie tygodnikiem, wychodzącym w latach 1882–1884 było „Echo Łomżyńskie”, na łamach którego zamieszczano serwis informacyjny z kraju i ze świata, korespondencje z miast guberni łomżyńskiej, Warszawy, Płocka, Suwałk, kronikę miejscową, ogłoszenia i in. Istotnym wydarzeniem było pojawienie się w kwietniu 1899 r. „Ech Płockich i Łomżyńskich”. Redakcja pisma wydawanego dwa razy w tygodniu mieściła się w Płocku, w Łomży funkcjonował oddział. Sporo miejsca poświęcano w niej wydarzeniom z Płocka i Łomży, zamieszczano wieści z Warszawy, przedruki⁸. Jednym z aktywnych korespondentów tej gazety był znany w regionie lekarz i działacz narodowy, Jan Harusewicz⁹. Z okolicy pisali do „Ech” ziemianie, Stanisław Woyczyński, Jan Lutosławski, a także, chociaż rzadziej, księża. Od początku marca 1904 r. gazeta nosiła nazwę „Echa Płockie i Włocławskie”. Ustalono, że w samej Łomży rozchodziło się wówczas tylko 50 egzemplarzy tego pisma. Do jego powstania przyczynił się notariusz z Łomży Wiktor Szumański, redaktor wcześniejszego „Echa Łomżyńskiego”¹⁰.

Ze względu na istniejące zakazy organizacje kulturalne nie mogły prowadzić ożywionej działalności. Oprócz wymienionego Towarzystwa Wioślarskiego istniało w Łomży Stowarzyszenie Muzyczne „Lutnia”, stanowiące ważny ośrodek życia towarzyskiego polskiej inteligencji. Działały także koła teatralne, legalne biblioteki i ochotnicza straż pożarna¹¹. Wiktoria Głębocka, Czesława Niziołkowska, Jadwiga Nowowiejska i Maria Stamirowska otworzyły w Łomży pierwszą ogólnodostępną czytelnię z księgozbiorem w języku polskim, rosyjskim, francuskim i niemieckim. Po śmierci M. Stamirowskiej, od 1900 r., prowadzenie czytelni powierzono Cz. Niziołkowskiej. Największą popularnością cieszyły się książki H. Sienkiewicza, S. Żeromskiego, E. Orzeszkowej. Zbiory książek posiadały również szkoły średnie, urzędy, towarzy-

⁶ Ibidem, sygn. 764, k. 1–21.

⁷ Ibidem, sygn. 771, k. 1–8, 161–168. Roman Jabłonowski w swoich wspomnieniach pisze, że Towarzystwo Wioślarskie w Łomży działało od 1904 r., R. Jabłonowski, *Wspomnienia 1905–1907*, Warszawa 1962, s. 11.

⁸ A. Dobroński, *Łomża w latach 1866–1918*, Łomża–Białystok 1993, s. 99–101.

⁹ „Echa Płockie i Łomżyńskie” 1897, nr 17, s. 1. J. Harusewicz w artykule pt. *Jeszcze o inteligencji na prowincji* pisał o niewielkim jej odsetku (0,5 % ogółu) w powiecie ostrowskim. Podobną sytuację przedstawiały także i pozostałe powiaty łomżyńskie.

¹⁰ A. Dobroński, op. cit., s. 100–101.

¹¹ R. Jabłonowski, op. cit.; W. Dąbrowski, *Wspomnienia z lat 1900–1918*, „Z pola walki” 1958, nr 2, s. 98; nt. straży w dalszej części opracowania.

stwa¹². Pod koniec XIX w. w Łomżyńskim pojawiły się również tzw. ruchome biblioteki. Gubernator w tajnym piśmie z lutego 1892 r., kierowanym do naczelników powiatów nakazywał czujność w sprawie „rozpowszechniania się” polskiego czytelnictwa. Ruchome biblioteki dobrze funkcjonujące w Warszawie, rozwijane były i na prowincji. Składka na zakup książek wynosiła od 3 do 10 rb. od osoby. Każdy członek—czytelnik korzystał z książek przez dwa tygodnie, później trafiały one do kolejnej osoby. Co pewien czas odbywały się również losowania, w ramach których jeden z członków otrzymywał książkę na własność¹³. W późniejszym czasie ruchome biblioteki działały w ramach Towarzystwa Kultury Polskiej. Księgozbiór liczył najczęściej około 40 książek, dominowała tematyka społeczna, przyrodnicza i rolniczo-techniczna. Zdarzały się również pozycje literatury pięknej. TKP wypożyczało biblioteczki na okres od dwóch do czterech miesięcy¹⁴.

Na kształtowanie postaw społecznych i politycznych niewątpliwie wpływ miał skład społeczny mieszkańców Łomżyńskiego. Już na przełomie XIX i XX w. można dostrzec także wpływy lokalnej prasy, tj. „Gazety Świątecznej” i „Zorzy”, w późniejszym czasie „Polaka”. Dużą rolę odegrała również prowadzona akcja oświatowa. Znacząca część ludności nie identyfikowała się wówczas z żadnym ruchem politycznym. Zmiany przyniosła rewolucja, powodując ożywienie polityczne i szeroką aktywność różnych środowisk¹⁵.

Już w 1904 r. ożywił się w Łomżyńskim duch polski. W miastach, osadach i na wsi dochodziło do żywiołowych wystąpień antycarskich. Odbywały się liczne manifestacje. Wzrósł kolportaż „Polaka”. Wraz z rozwojem ruchu narodowego rozszerzano czytelnictwo tego pisma. Wyznaczano ludzi do pracy w poszczególnych wsiach. Ustanowiono stałe miejsca do przesyłania i odbierania tego pisma¹⁶. Szczególne miejsce w rewolucji zajęły strajki szkolne. Ważnym stowarzyszeniem wśród młodzieży gimnazjalnej było „Koło”, zajmujące się przede wszystkim samokształceniem z literatury i historii. W ramach tej organizacji działała nielegalna biblioteka uczniowska, prenumerowano czasopisma. Wśród najbardziej czynnych działaczy byli Witold Staniszkis oraz Bohdan Winiarski, który przejął przewodnictwo nad „Kolem” w maju 1902 r.¹⁷

Prace ZET-owców na przełomie XIX i XX w. nie ograniczały się do styczności z kołami samokształceniowymi w szkołach średnich, angażowano się również w akcje oświaty ludowej. ZET brał także czynny udział w tworzeniu ruchomych bibliotek, kolportażu nielegalnych wydawnictw i ich przemycie z zagranicy. Od 1899 r. rozpoczęła się rozbudowa głębszej konspiracji uczniowskiej, tj. związku „X”, później Związku Młodzieży Polskiej „Przyszłość”, w skrócie PET. Także w Łomży rozwinął działalność związek „X”. Młodzi narodowcy, w tym wspomniany B. Winiarski, kierowali życiem młodzieży w łomżyńskich gimnazjach¹⁸.

¹² Zob. szerzej A. Dobroński, op. cit., s. 109–110.

¹³ APB, Oddział w Łomży (APBŁ), Zarząd Policmajstra Łomżyńskiego (ZPŁ), sygn. 25, k. 2–3.

¹⁴ Zob. Z. Kmieciak, *Działalność oświatowo-społeczna ludowców w Królestwie Polskim w latach 1900–1914*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1961, nr 3, s. 39.

¹⁵ Przebieg rewolucji w Łomżyńskim zob. A. Dobroński, *Rewolucja 1905–1907 w Łomżyńskim*, w: *Z historii ruchu robotniczego w Polsce i regionie łomżyńskim*, Łomża 1982, s. 43–83.

¹⁶ A. Chętnik, *Jak się lud budził. Przyczynki do dziejów oświaty narodowej. Wspomnienia z lat 1904–1906*, Warszawa 1919, s. 2–14.

¹⁷ W. Suchodolski, *Strajk szkolny w gimnazjach łomżyńskich*, w: *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, opr. B. Nawroczyński, t. I, Warszawa 1932, s. 406; R. Jabłonowski, op. cit., s. 13; B. Winiarski, *Nad Pissą, Wisłą i Narwią. Podróż sentymentalna*, Kraków 1965, s. 183.

¹⁸ T. W. Nowacki, *Na drogach do niepodległości*, w: *ZET w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia*, pod red. T. W. Nowackiego, Warszawa 1996, s. 47, 61, 78; A. Dobroński, *Łomżyńskie korzenie Bohdana Winiarskiego*, „Studia Łomżyńskie” 2001, t. 12, s. 41.

Od 1900 r. działała wśród młodszej młodzieży łomżyńskiej organizacja pod nazwą „Orzeł Biały”. Jej założycielami byli m.in. Romuald Bielicki, późniejszy narodowiec, i Włodzimierz Dąbrowski. Od początku z powodzeniem werbowano do organizacji nowych członków, nawiązywano kontakty z nielegalnymi organizacjami w Warszawie. Podczas częstszych zebrań czytano „bibulę”, z początku przede wszystkim krakowskiego „Polaka”. Łomżyńska PPS uformowała się w 1903 r., ale pierwsze zabrania przeprowadzono dopiero w 1905 r.¹⁹

Już właściwie od 1903 r. w gimnazjum łomżyńskim przewagę mieli zwolennicy obozu narodowego. Strajk w gimnazjach rozpoczął się 3 lutego 1905 r. Uczniowie starszych klas gimnazjum męskiego przedstawili dyrektorowi oświadczenie, w którym zażądano zmian w sposobie wykładania. 12 chłopców udało się do gimnazjum żeńskiego. Dziewczeta również przerwały naukę, opuściły szkołę. Szczegóły przebiegu strajku zostały uzgodnione na wspólnym zebraniu w dniu poprzednim²⁰. Domagano się m.in. wprowadzenia języka polskiego do szkół i administracji, nauczycieli i wychowawców Polaków, równouprawnienia wyznania podczas starań o przyjęcie do szkoły, zlikwidowania systemu policyjnego, nieprześladowania uczniów za przekonania polityczne ich rodziców, ustanowienia kontroli społecznej nad szkołą. Rada Pedagogiczna gimnazjum męskiego i żeńskiego postanowiła ukarać osoby najaktywniejsze, relegując ich ze szkoły. Podjęto także rozmowy z rodzicami²¹. Dorośli jawnie strajku nie popierali, w znacznym stopniu z młodzieżą byli jednak solidarni. Po kilku dniach wznowiono naukę w szkołach, ale nie wszyscy uczniowie przyszli na lekcje. Ukarano winnych, wykreślając z listy uczniów, 29 chłopców i 50 dziewcząt²². Według wspomnień W. Suchodolskiego, strajk szkolny w obu gimnazjach był inspirowany przez nielegalne organizacje uczniowskie. Mimo wcześniejszego podziału ideologicznego wśród młodzieży, w chwili wybuchu strajku panowała jedność. Wyraźne były wpływy życia umysłowego Warszawy, dochodzące do łomżyńskiego gimnazjum za pośrednictwem studentów. Młode środowisko stanowiło podatny grunt dla wszelkich nowych prądów umysłowych. Chętnie czytano literaturę, prenumerowano „Głos” i „Krytykę”. Skutecznym podtrzymaniem bojkotu szkoły rosyjskiej było również organizowanie tajnych kompletów dla klas młodszych²³.

Organizowano strajki, pisano petycje do władz i w innych szkołach łomżyńskich. I tak np. pod koniec lutego 1905 r. w Słuczu, gm. Radziłów, pow. szuczyniński właściciel ziemski Józef Chojnowski zebrał około 100 podpisów dzieci i młodzieży przeciwko nauce w języku rosyjskim²⁴.

Z kolei w tym samym czasie uczniowie szkoły w Szepietowie, pow. łomżyński, pod wpływem znanego w regionie działacza politycznego, właściciela majątku Dąbrowa–Bybytki, Stanisława Włodka, zażądali od nauczyciela Juliana Szymborskiego nauki po polsku i ogłosili strajk²⁵. W akcję zaangażowani byli także rodzice. W początkach marca w szkole w Mątwicach, pow. łomżyński 30 rodziców skierowało do dyrektora żądanie nauki po polsku i zabrało ze

¹⁹ Według wspomnień W. Dąbrowskiego, op. cit., s. 100–102.

²⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Kancelaria General–Gubernatora Warszawskiego (GGW), t. 2510, k. 2; przebieg strajku w gimnazjum łomżyńskim — M. Rychterówna, *Pierwsze słowo honoru, w: Walka o szkołę polską. W 25–lecie strajku szkolnego*, pod red. S. Drzewickiego, Z. Łowickiego i T. Wojęńskiego, Warszawa 1930, s. 141–144.

²¹ AGAD, GGW, t. 2510, k. 5–7.

²² Ibidem, k. 17–18, 33; zob. szerzej A. Dobroński, *Gimnazjum męskie w Łomży (1862–1914)*, „Studia Łomżyńskie” 1989, t. 1, s. 197–205.

²³ W. Suchodolski, op. cit., s. 405–414.

²⁴ AGAD, GGW, t. 2510, k. 32.

²⁵ AGAD, GGW, t. 2500, k. 156–157.

szkoły dzieci²⁶. Także 30 mieszkańców Ostrowi Mazowieckiej na ręce nauczycieli miejscowej szkoły elementarnej złożyło petycję w sprawie nauczania wszystkich przedmiotów w języku polskim, po czym z dziećmi opuściło szkołę²⁷. W Porębie, pow. ostrowski, wrzenie rewolucyjne rozpoczęło się już wiosną 1904 r., a w lutym następnego r. w miejscowej szkole uczniowie zorganizowali protest, wybijali szkolne szyby, niszczyli rosyjskie podręczniki i portrety cara. Dwa dni później przedstawili swoje żądania²⁸. Zdarzało się także, że z uczniami i rodzicami współpracowali nauczyciele. Tak było w przypadku protestów rodziców i ich dzieci w szkole w Lachowie, gm. Grabowo, pow. szczuczynskim. Podejrzany o działalność polityczną nauczyciel Piotrkowski został zwolniony z pracy²⁹.

Bojkot szkół nie tylko dotyczył gimnazjów czy szkół elementarnych. Np. w listopadzie 1905 r. żądano wprowadzenia języka polskiego w szkole kolejowej w Ostrołęce. Od początku 1906 r. władze zaczęły odkrywać tajne szkoły. Takie szkoły prowadzone w prywatnych domach odkryto m.in. w gm. Drozdowo, we wsiach Czarnocin i Kalinowo³⁰. Według raportów miejscowych władz, zimą 1907 r. w wielu wsiach powiatu łomżyńskiego (zapewne i całej guberni) powstawały nielegalne prywatne szkoły³¹.

Od 1904 r. odbywały się liczne wiece gminne z żądaniami wprowadzenia języka polskiego do urzędów. Organizowano akcje we wszystkich powiatach guberni przez cały okres trwania rewolucji. Protesty dotyczyły wprowadzenia języka polskiego do urzędów, także prowadzenia korespondencji w języku polskim³². Pod koniec stycznia 1905 r. odbyło się zebranie gminne we wspomnianym Szepietowie. Zgłaszano postulaty wprowadzania polskiego w urzędach, szkołach, podczas wieców. Inicjatorem spotkania był m.in. S. Włodek, który czytał wszystkim korespondencję z guberni piotrkowskiej, zamieszczoną w „Gazecie Polskiej”, także Julian Skarżyński, aptekarz z Zambrowa, Konstanty Długoborski, drobny szlachcic z Długoborza. Rozmawiano również o rozprowadzaniu „Polaka”, łączeniu się dla sprawy narodowej inteligencji i obywateli³³.

Zdarzały się podczas rewolucji także i strajki rolne³⁴. Przeważały jednak spotkania o charakterze narodowym. Wydaje się, że apogeum wystąpień, demonstracji i największego ożywienia przypadło na jesień 1905 r. Wyraźnie oddzielały się wówczas ugrupowania socjalistyczne i narodowe³⁵. Odbywały się spotkania członków PPS i Bundu ze studentami z uczelni warszawskich, organizowano pochody ulicami miast, śpiewano patriotyczne pieśni. Hasła dotyczące autonomii, solidaryzmu narodowego, działacze narodowi wygłaszali na wiecach i w kościołach. Manifestacje, pochody uliczne liczyły nawet kilkaset osób³⁶. Czynni byli również robotnicy w miastach i osadach. Np. na stacji kolejowej w Ostrołęce w drugiej połowie stycznia 1905 r. przerwało pracę około 50 osób, solidaryzując się tym samym z robotnikami fabryk z terenu guberni. Domagano się podwyżek płac i przerywano pracę. Pisano przy tym (często także na ścia-

²⁶ Ibidem, t. 2510, k. 46.

²⁷ Ibidem, t. 2510, k. 117.

²⁸ Ibidem, t. 2500, k. 157, t. 2510, k. 96–100.

²⁹ Ibidem, t. 2635, k. 1, 3.

³⁰ Ibidem, t. 2635, k. 56; APBŁ, Naczelnik Straży Ziemskiej Powiatu Łomżyńskiego (NSZPŁ), sygn. 191, k. 2.

³¹ APBŁ, NSZPŁ, sygn. 214, k. 3.

³² AGAD, GGW, t. 8761, k. 19–20.

³³ Ibidem, k. 9–10.

³⁴ Ibidem, t. 2511, k. 125, t. 2635, k. 214, 254, 274; APBŁ, NSZPŁ, sygn. 194, k. 71.

³⁵ Utworzone w 1905 r. pierwsze komórki SDKPiL, razem z PPS były przeciwwagą dla narodowców.

³⁶ AGAD, GGW, t. 2512, k. 49–50, 125–127, 130.

nach) odezwy po polsku, kierowane do pozostałych robotników, wzywające do strajku. Do zaprowadzenia porządku przeciwko zbuntowanym sprowadzono wojsko³⁷. Aktywiści SDKPiL, PPS, Bundu rozrzucali setki (zdarzało się że i tysiące) ulotek, również antypoborowych, innych broszur, królowały zaś takie gazety, jak „Robotnik”, „Czerwony Sztandar”³⁸.

Najgroźniejsze dla władz carskich nastroje panowały w powiatach makowskim, mazowieckim, szczuczyńskim, zachodniej części ostrowskiego i południowej ostrołęckiego. Tam również stacjonowały duże jednostki wojsk³⁹.

Upadek rewolucji spowodował nasilenie represji. Duża część osób odgrywających czołowe role w wydarzeniach 1905–1907 wyjechała nielegalnie poza granice Cesarstwa. Przymusowe wyjazdy z kraju w obawie przed prześladowaniem zahamowały, na szczęście na krótko, polityczne życie mieszkańców Łomżyńskiego. W kwietniu 1908 r. powołano Związek Postępowej Młodzieży Polskiej. W wyniku różnic programowych, dotyczących spraw niepodległości, w 1910 r. część młodzieży opuściła szeregi ZPM i powołała Związek Młodzieży Postępowo–Niepodległościowej. Ta nielegalna organizacja powstała również w Łomży pod nazwą Związku Polskiej Postępowej Młodzieży. Już na samym początku, w 1910 r., władze rosyjskie odkryły działalność związku w szkole handlowej w Łomży. Organizacja rozwijająca idee socjalistyczne nawiązywała kontakty z działaczami z Suwałk, Warszawy i Krakowa, nawet i Lwowa. Młodzież rozprowadzała broszury, czasopisma, m.in. „Robotnika”, uczestniczyła w obchodach pierwszomajowych. Organizacji przewodzili m. in: Gracjan Stypułkowski, student Politechniki Lwowskiej, Adam Wysoki i Adolf Choromański, byli uczniowie łomżyńskiej szkoły handlowej i Wacław Mioduszewski, krawiec. Wiosną 1911 r. działacze zostali zatrzymani i osadzeni w areszcie na okres dwóch miesięcy. Za działalność polityczną skazano ich później na zesłanie w głąb Imperium. Realizacja kar nie przebiegała zgodnie z zamierzeniami. Wiadomo, że spośród sześciu przewidzianych do zesłania co najmniej dwóch opuściło Królestwo. Większość członków przeszła okres rocznego czy dwuletniego nadzoru policyjnego. Nie powiodła się próba odbudowy organizacji, podjęta w 1914 r. przez studenta Politechniki Lwowskiej Antoniego Stanisława Polaka⁴⁰.

Represje i wyjazdy przyczyniły się do załamania struktur organizacyjnych partii lewicowych. W okręgach przemysłowych Królestwa Polskiego SDKPiL, PPS–Lewica i Bund po 1910 r. ponownie zaczęły odzyskiwać utracone wpływy. Mniejsze straty zanotował w Łomżyńskim ruch ludowy, czego dowodem były powstające po 1907 r. liczne kółka rolnicze, spółdzielnie i kasy oszczędnościowo–pożyczkowe. Nastąpił także wzrost czytelników „Zarania”. Prymat w życiu publicznym utrzymywali nadal narodowcy⁴¹.

Do niewątpliwych sukcesów społeczeństwa polskiego w okresie rewolucji należy zaliczyć uzyskanie prawa do stowarzyszania się. Część stowarzyszeń była jednak przez Rosjan szybko zamykana. Problem stanowiły placówki legalne lub półlegalne. Do takich należała Polska Macierz Szkolna, która dosyć aktywnie rozwinęła się w czasie trwania rewolucji (pierwsza narada odbyła się 28 kwietnia 1905 r.). Powołano ją do pracy kulturalno–oświatowej pod hasłem „Przez

³⁷ AGAD, GGW, t. 2488, k. 119–120, 35, 12, 43, 45 i in.

³⁸ Ibidem, t. 2510, k. 34, 165, t. 5265, k. 275, t. 2744, k. 179–180 i in.

³⁹ A. Dobroński, *Rewolucja...*, s. 65.

⁴⁰ APB, KGŁ, sygn. 71, k. 11–11a, 42–43a i in. informacje nt. likwidacji Związku Postępowej Młodzieży Polskiej w Warszawie — APB, KGŁ, sygn. 849, k. 58–58a; zob. więcej J. Gwardiak, *Represje carskie w stosunku do Związku Młodzieży Postępowo–Niepodległościowej na terenie Łomży przed I wojną światową*, „Studia Łomżyńskie” 1993, t. 4, s. 147–152.

⁴¹ A. Dobroński, *Rewolucja...*, s. 78.

oświatę do wyzwolenia narodu"⁴². Powstała z inicjatywy Józefa Świątkowskiego w Warszawie, a wśród założycieli był znany narodowiec łomżyński J. Harusewicz. W guberni łomżyńskiej na przełomie 1906 i 1907 r. działały 62 koła PMS. Rozwinięto w tym czasie także sieć szkół elementarnych, m.in. w Łomży, Mazowiecku, Ostrołęce, Szczuczynie, dwie w Ostrowi oraz innych mniejszych miejscowościach. Władze wnikliwie kontrolowały placówki Macierzy, odkrywały też nielegalne oddziały. Jednak już w początkach maja 1907 r. gubernator nakazał zamknięcie szkół w Ostrowi i Małkini, 15 czerwca zamknięto szkołę szczuczynską. Nauczyciele pracujący w tych szkołach rzadko mieli odpowiednie kwalifikacje, zdarzały się również przypadki pracy nauczycieli bez niezbędnych zezwoleń. W sprawozdaniach pisano, że Macierz uczy postaw antyrządowych, dąży do zaprzestania nauki w języku rosyjskim, prowadzone są lekcje religii bez zezwolenia, a program szkolny nie jest do końca jasny i sprecyzowany. Było wówczas w guberni ponad 150 „szkół gramoty”, według sprawozdania gubernatora — aż 54 w powiecie szczuczynskim, 48 w kolneńskim i 36 w mazowieckim⁴³. Na skutek rozporządzenia generał-gubernatora warszawskiego z 14 grudnia 1907 r. zawieszono działalność Macierzy. Już z początku grudnia do Kancelarii Gubernatora Łomżyńskiego dotarła decyzja o bezzwłocznym zamknięciu PMS ze wszystkimi jej oddziałami, bibliotekami i czytelniami w guberni. Akcje zamykania rozpoczęto od Łomży (początek grudnia 1907 r.), później prowadzono ją w kolejnych powiatach, wyznaczając na likwidację placówek sześciotygodniowy okres⁴⁴. Wiele szkół, ochronek, bibliotek i czytelni prowadzono nadal, w ukryciu. I tak np. naczelnik powiatu mazowieckiego donosił, że w Mazowiecku pod koniec stycznia 1908 r. odkryto 4-klasową szkołę, na działalność której zebrano 1000 rb. Z raportu naczelnika powiatu ostrołęckiego wynikało, że w miejscowościach Grodzisk i Czerwin funkcjonowały dwa dziecięce oddziały szkolne z siedzibą w domach prywatnych. Tęgo rodzaju placówki odkryto także w powiecie łomżyńskim i ostrowskim⁴⁵. W latach 1907–1908 władze rosyjskie wykryły w Królestwie 60 konspiracyjnych szkółek. Z wyjątkiem dwóch zorganizowanych przez ziemian założycielami pozostałych byli sami chłopci. Oni też aż w 33 szkółkach byli nauczycielami⁴⁶. Biblioteki PMS przejmowane były przez urzędy, a później, po selekcji książek „zakazanych”, często trafiały pod opiekę księży, do bibliotek parafialnych⁴⁷. Podstawą przy zakładaniu kół PMS były ogniwa Towarzystwa Oświaty Narodowej. Pracami kół terenowych zarządzali przede wszystkim duchowni. Osiągnięcia PMS w Królestwie Polskim były znaczące. Już przed legalizacją towarzystwo liczyło 70 kół. Następnie, w dość krótkim czasie, organizacja powiększyła się do 781 kół. Macierz prowadziła 681 szkół początkowych, w których uczyło się 63 tys. dzieci. Ponadto założyła 317 ochronek, 505 bibliotek i Uniwersytet Latający⁴⁸.

Jedną z najlepiej rozwijających się organizacji w Królestwie Polskim było w tym czasie Towarzystwo Kultury Polskiej, które zapoczątkowało swoją działalność 25 listopada 1906 r. Prezesem Towarzystwa został orędownik pozytywizmu, Aleksander Świętochowski. W statucie TKP określono jednoznacznie, że celem jego działalności jest rozwój kultury narodu polskie-

⁴² J. Stemler, *Polska Macierz Szkolna. Rys informacyjny o dwudziestoleciu działalności 1905–1925*, Warszawa 1926, s. 17.

⁴³ AGAD, GGW, t. 7207, k. 19–20, 53–55; por. A. Dobroński, *Rewolucja...*, s. 73; A. Stawarz, op. cit., s. 237.

⁴⁴ APB, KGŁ, sygn. 829, k. 59–77; A. Stemler, op. cit., s. 18–21.

⁴⁵ APB, KGŁ, sygn. 829, k. 69, 84, 87–90, 107–107a.

⁴⁶ J. Molenda, *Chłopi, naród, niepodległość*, Warszawa 1999, s. 62.

⁴⁷ APB, KGŁ, sygn. 829, k. 126, 128, 136–138a.

⁴⁸ T. Wolsza, *Narodowa Demokracja wobec chłopów w latach 1887–1914. Programy, polityka, działalność*, Warszawa 1992, s. 213–114; J. Molenda, op. cit.

go, z wyłączeniem jakiegokolwiek działalności politycznej⁴⁹. Organizacja przyjęła cztery podstawowe kierunki działania: społeczny (zakładanie szpitali, przedszkoli, ochronek, muzeów, galerii, „narodowych domów”, klubów), oświatowy (zakładanie szkół różnego typu, czytelni i bibliotek, laboratorii naukowych, wydawanie książek i gazet, organizowanie kursów), ekonomiczny (zakładanie kas oszczędnościowo-pożyczkowych), etyczny (przewodnictwo i zapewnienie nienaruszalności praw). W marcu 1909 r. Towarzystwo rozpoczęło działalność w Łomży. Głównie ze względów politycznych od 31 sierpnia 1913 r. władze zakazały działalności TKP⁵⁰. W ciągu tylko 1907 r. zdołano utworzyć 27 oddziałów na terenie Królestwa Polskiego. W okresie 1907–1909 skupiono działalność przede wszystkim na zakładaniu szkół początkowych i organizowaniu oświaty dla dorosłych, głównie w środowiskach małomiejskich i robotniczych⁵¹.

W latach następnych wzrosła również na polu oświatowym działalność ugrupowań chłopskich. Ale ośrodkami wpływającymi na kierunek działalności oświatowej na wsi były początkowo Koła Oświaty Ludowej. Od lat 90. XIX w. rdzeniem koła stała się grupa łomżyńska, którą stanowili m.in. R. Sochaczewski i J. Załuska⁵². Kilka lat później wpływy wśród chłopów rozciągało TON. Celem TON było nie tylko szerzenie oświaty, ale także rozpowszechnianie wśród chłopów hasła obozu narodowego. Najaktywniej działało m.in. w guberni łomżyńskiej, gdzie prym wiedli wymieniani wcześniej J. Harusewicz, A. Chętnik i K. Długoborski. Ale pierwsze koła TON założył lekarz Józef Psarski z Ostrołęki. W guberni łomżyńskiej w połowie 1900 r. działały 92 koła ludowe, skupiające prawie 1 tys. członków. Okres największej aktywności przypadał na 1904 r. Kierowniczą rolę w TON odgrywała inteligencja, a wyróżniający się chłopcy byli jej pomocnikami⁵³. Nauczycielom wiejskim przychodziła z pomocą inteligencja z dużych miast przez organizowanie np. różnego rodzaju kursów dokształcających. Tylko przez kursy przygotowywane przy współudziale Stefana Juliana Brzezińskiego w latach 1900–1905 w Królestwie Polskim przeszło około 200 nauczycieli. S. J. Brzeziński, który początkowo na gruncie oświatowym współpracował z tak wybitnymi działaczami jak J. Załuska, wykorzystywał ruch oświatowy nauczycieli wiejskich i związanych z nim chłopów dla prowadzenia pracy politycznej. Tak powstał w 1904 r. Polski Związek Ludowy, pierwsza polityczna organizacja ruchu ludowego w Królestwie Polskim⁵⁴.

Działalność oświatową na wielką skalę prowadził tygodnik „Zaranie”, kontynuator „Zorzy”, którego założycielem i redaktorem był Maksymilian Malinowski. Z czasopismem związany był chłopski ruch zaraniarski. Pismo szerzyło wśród chłopów patriotyzm, oświatę oraz hasła postępu społecznego i gospodarczego. Wskazywało również na umocnienie ruchu ludowego na danym terenie. Ruch zaraniarski negatywnie nastawiony był do kleru i obszarnictwa. Zasadniczą rolę odrywała przez cały okres działalność oświatowa i kulturalna⁵⁵. Geneza tego ruchu związana była z rozwojem oświaty na wsi. Malinowski, będąc przez cały okres istnienia „Zara-

⁴⁹ A. Stawarz, op. cit., s. 241, 243.

⁵⁰ APB, KGŁ, sygn. 862, k. 3, 4–7, 9, 17; 932, k. 1–5;

⁵¹ A. Stawarz, op. cit., s. 243.

⁵² J. Załuska, *Koło Oświaty Ludowej (1894–1898)*, „Przegląd Wszechpolski” 1924, nr 3, s. 201.

⁵³ S. Kozicki, *Towarzystwo Oświaty Narodowej (1902–1906)*, „Przegląd Wszechpolski” 1924, nr 2, s. 118–119; Z. Kmieciak, *Udział chłopów w tajnym ruchu oświatowym w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1973, nr 2, s. 168.

⁵⁴ J. Molenda, op. cit, s. 58; Według A. Dobrońskiego, *Rewolucja...*, s. 51; 18 listopada 1904 r. powstał w Królestwie Polskim Komitet Organizacyjny, a w początkach 1905 r. założono formalnie Polski Związek Ludowy. Natychmiast koła PZL podjęły pracę w Łomżyńskim.

⁵⁵ W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956, s. 5, 69–70.

nia” jego redaktorem, wywierał znaczący wpływ na kierunek ideowy tygodnika⁵⁶. W latach 1911–1914 obserwowano w ruchu zaraniarskim większe zainteresowanie sprawami politycznymi, przejawiające się m.in. w aktywnej postawie wobec wyborów do Dumy w 1912 r. Wyrazem tej postawy były próby formułowania ideologicznych i organizacyjnych podstaw przyszłego stronnictwa ludowego w Królestwie Polskim⁵⁷. Ruch zaraniarski nie przybrał form strukturalnych organizacji politycznej. Wytworzony wokół pisma niezorganizowany ruch społeczny uważa się jednak za reprezentację polityczną chłopów w tamtym czasie. W guberni łomżyńskiej było 12 ośrodków zaraniarskich. W powiecie ostrołęckim 6, łomżyńskim 2, ostrowskim 2, szczuczynskim i kolneńskim po 1. Jednym z dodatków miesięcznych „Zarania” było pismo dla młodzieży „Młodzi idą”. Ruch zaraniarski podjął również wysiłek w kierunku aktywizacji kobiet wiejskich. Przeciwno ruchowi bardzo aktywnie występował kler katolicki, o wpływy konkurował Narodowy Związek Chłopski, zwalczający ich przewodnie hasło, „sami sobie”. Z NZCh powiązane było młodzieżowe pismo „Drużyna”, którego założycielem był Aleksander Bogusławski i Adam Chętnik. „Drużyna” poszerzała wpływy narodowców i w pewnym stopniu hamowała rozwój młodzieżowego ruchu zaraniarskiego⁵⁸. Podstawowym oparciem dla działalności zaraniarzy były instytucje społeczno–gospodarcze, do których należały kółka rolnicze im. Staszica. Pierwsze kółka staszicowskie powstały w 1906 r. Do końca 1907 r. zorganizowano 34 kółka, w 1914 r. istniało ich 110. Kółka im. Staszica istniały również w guberni łomżyńskiej⁵⁹. W dokumentach sprawozdawczych gubernatora łomżyńskiego można znaleźć informacje nt. działalności we wrześniu 1907 r. kółka we wsi Małkinia w gm. Orło, pow. ostrowski. Do jego aktywnych członków należeli nie tylko mieszkańcy wsi Małkinia, ale także pochodzący ze wsi Daniłówka. W lutym 1908 r. zanotowano działalność kółka we wsi Wólka Brzezińska, gm. Gaworowo, pow. ostrołęcki, w styczniu 1912 r. we wsi Bronowo, gm. Bożejewo, pow. łomżyński, i we wsiach Dobrzyjałowo i Rogienice, pow. kolneński. W grudniu działało również kółko w Radziłowie, pow. szczuczynski⁶⁰. Oprócz podstawowych zadań związanych z zagadnieniami rolnymi sporo uwagi poświęcano działalności kulturalno–oświatowej. Kółka zakładały również kasy pożyczkowo–oszczędnościowe, stowarzyszenia spożywcze, strażę ogniową, prowadziły biblioteki, prenumerowały prasę, organizowały kursy, konkursy, wycieczki, urządzały wystawy⁶¹. O różnorodnej działalności kółek staszicowskich świadczy również organizowanie kursów o szerokiej tematyce. W programach dominowała wprawdzie tematyka dotycząca nowoczesnych metod gospodarowania, ale uczono również fizyki, matematyki i ekonomii. Nawiązywano kontakty z kółkami z guberni lubelskiej, płockiej, warszawskiej⁶².

Znaczącą rolę, także w życiu społeczno–gospodarczym odegrało Centralne Towarzystwo Rolnicze (CTZ) i zrzeszone w nim placówki terenowe i kółka rolnicze. Podstawą do legalizacji Towarzystwa był także ukaz z 1906 r. CTR początkowo zrzeszało 7 ziemiańskich towarzystw gubernialnych i 24 okręgowych. W końcu 1908 r. na terenie guberni łomżyńskiej wyłoniły się trzy towarzystwa okręgowe, tj. ostrołęckie, ostrowskie i mazowieckie. Obok tego istniało

⁵⁶ Z. Kmiecik, *Działalność oświatowo–społeczna...*, s. 26–27.

⁵⁷ W. Piątkowski, op. cit., s. 69–71.

⁵⁸ Ibidem, s. 71, 124–125; A. Łuczak, *Powstanie i działalność ruchu ludowego na Mazowszu i Podlasiu*, w: *Ruch ludowy na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1975, s. 36–40.

⁵⁹ W. Piątkowski, op. cit., s. 80; A. Łuczak, op. cit., s. 42, zob. i por. Z. Kmiecik, *Działalność oświatowo–społeczna...*, s. 37. Zarówno Kmiecik, jak i Łuczak podają, że w gub. łomżyńskiej działało 6 kółek staszicowskich. Wydaje się jednak, że tego typu kółek było więcej.

⁶⁰ APB, KGŁ, sygn. 849, k. 28–28a, 30, 35, 37, 51.

⁶¹ Ibidem, sygn. 849, k. 3–24 i in.; A. Łuczak, op. cit., s. 43.

⁶² APB, KGŁ, sygn. 849, k. 37, 39, 55–55a i in.

w Królestwie 200 organizacji chłopskich⁶³. Geneza Towarzystwa Rolniczego sięga jednak przełomu XIX i XX w. i powstawania terenowych Towarzystw Rolniczych. Późniejsze wydarzenia, zwłaszcza okres rewolucji, wpływały na zmiany w programie, które dotyczyły zwłaszcza spraw społecznych. Już w październiku 1899 r. zanotowano w Łomży rozpoczęcie działalności Towarzystwa Rolniczego. Założycielami i aktywnymi działaczami Towarzystwa byli znani w Łomżyńskim ziemianie, sympatycy i działacze ruchu narodowego: Stefan i Stanisław Woyczyńscy, Antoni Glinka, Kazimierz Kisielnicki, Stanisław Lutosławski, Teodor Rzentkowski, Ignacy Sokołowski i Henryk Tański⁶⁴. W lipcu 1907 r. rozpoczęło działalność Towarzystwo Rolnicze w powiecie ostrowskim, a w październiku t.r. w powiecie mazowieckim. Członkami Towarzystwa mogli być właściciele ziemscy, dzierżawcy i administratorzy majątków, ale również chłopci i „drobne stowarzyszenia rolnicze” w osobach ich przedstawicieli. Mazowieckie Towarzystwo było aktywniejsze, miało większy zasięg działania, skupiało też najprawdopodobniej większą liczbę członków. Do głównych założycieli i działaczy należeli S. Włodek i ks. Ignacy Modzolewski, administrator parafii Dąbrowa Wielka. W statucie Towarzystwa był zapis o możliwości prowadzenia sklepów, pośrednictwie w zakupie i sprzedaży produktów rolnych, nabywaniu nieruchomości, urządzaniu wystaw, organizowaniu bibliotek, czytelni, odczytów, pogadanek i in. Towarzystwo mogło zakładać również straże ogniowe i towarzystwa kredytowe⁶⁵. W ramach TR działały również kółka rolnicze. Np. w powiecie ostrowskim funkcjonowało w tym okresie 16 takich kółek⁶⁶. Aktywnością wyróżniało się kółko rolnicze w Tykocinie, działające od 1907 r. Założycielami kółka był mieszkaniec Łomży Bolesław Sadowski i właściciel majątku Dobki w gm. Stelmachowo Stanisław Dziekański⁶⁷.

Z terenowymi towarzystwami rolniczymi współpracowały lokalne Koła Ziemianek (KZ), które po zaprzestaniu działalności PMS przejęły po niej część jej majątku. KZ w guberni łomżyńskiej istniało na terenie wszystkich powiatów, działało od końca lipca 1907 do 1915 r. Zostało powołane w celu wspólnej pracy kobiet w duchu narodowym, w dziedzinach wychowania, życia społecznego i ekonomicznego, dążenia do podniesienia poziomu wykształcenia kobiet. Ziemianki zakładały szkoły, ochronki, biblioteki, czytelnie, muzea, organizowały odczyty, wystawy, pogadanki, wydawały polskie podręczniki, broszury, periodyki⁶⁸. Szczególnym polem działalności była organizacja kursów, podczas których uczono m.in. pszczelarstwa, ogrodnictwa, przetwórstwa, podstaw medycyny. Dosyć często organizowano wystawy. W styczniu 1912 r. planowano wystawy kobiecych produktów rzemieślniczych w Kolnie, Ostrowi, Ostrołęce, Szczuczynie i Łomży. Założycielką Towarzystwa Ziemianek była Irena Kosmowska⁶⁹, w Łomżyńskim na czoło wysunęły się Maria Lutosławska, Józefa Kisielnicka, Anna Glinka, Maria Rzentkowska, Bronisława i Stefania Karpowicz⁷⁰.

Prawo zakładania szkół otrzymał także powstały w marcu 1907 r. Związek Katolicki (ZK). W 1908 r. istniało już 315 kół parafialnych, a liczba członków w 1909 r. wynosiła ponad 39,5 tys. Działalność oświatowa ZK koncentrowała się na zakładaniu bibliotek (117 w 1909 r.) i czytelni. W sierpniu 1909 r. władze rosyjskie zabroniły ZK prowadzenia szkół, a w 1911 r. także biblio-

⁶³ S. Dzieciolowski, *Centralne Towarzystwo Rolnicze w Królestwie Polskim i jego program w latach 1906–1908*, „Przegląd Historyczny” 1969, t. 54, s. 64; T. Wolsza, op. cit., s. 250.

⁶⁴ APB, KGŁ, sygn. 750, k. 31, 44–58, 79 i in.

⁶⁵ Ibidem, sygn. 851, k. 1, 4–5, 10, 35–36 i in.; 859, k. 1a, 32–33, 41 i in.; 837, k. 6–6a.

⁶⁶ Ibidem, sygn. 851, k. 16–17.

⁶⁷ Ibidem, sygn. 837, k. 6–6a i in.

⁶⁸ Ibidem, sygn. 854, k. 10, 11.

⁶⁹ Zob. szerzej Z. Kmiecik, *Działalność oświatowo-społeczna...*, s. 13.

⁷⁰ APB, KGŁ, sygn. 854, k. 5–5a, 19–21, 23–24, 28, 59, 73, 81, 89.

tek i czytelnicy⁷¹. Na początku marca 1907 r. poinformowano władze o istniejących placówkach ZK w Łomżyńskim. Związki z poszczególnych parafii niejednokrotnie współdziałały z PMS. Prowadzone były przez miejscowych księży. Poza najczęściej zakładanymi bibliotekami i czytelniami prowadzono szkoły, ochronki, „narodowe domy”, nawet i sklepy. W bibliotekach władze odkrywały niejednokrotnie niedozwolone książki, czasopisma, broszury⁷². Np. w bibliotece w Rajgrodzie podczas kontroli znaleziono zakazane gazety, rozprowadzane wśród mieszkańców guberni i Królestwa. Zauważono także książkę pt. *Demokracja chrześcijańska*, gdzie w jednym z jej fragmentów było napisane: „ani jeden naród nie lubi tak swojej ojczyzny jak Polak, który wysłał miłość do niej z mlekiem matki. Polska nie umrze, choć ojcowie nasi ponosili śmierć, byli zsyłani na Sybir, więzieni w więzieniach petersburskich i warszawskich. Polska nie zginie... należy walczyć rozumem, a nie pustostłowiem”⁷³. Odkryto również niedozwolone tytuły: *Boże coś Polskę*, *Dla Księstwa Warszawskiego*, *Wskazówki polityczne* i *Historia powraca*⁷⁴.

W sprawozdaniu za rok 1907/1908 zanotowano, że ZK działał w 5 parafiach powiatu mazowieckiego, 6 ostrowskiego, 2 łomżyńskiego, 2 kolneńskiego. Liczba członków związku wahała się od 106 w parafii Małkinia w pow. ostrowskim do 400 w parafii Płonka Kościelna w mazowieckim. ZK istniał we wszystkich powiatach łomżyńskich, także (od lipca 1907 r.) w pow. szczuczyńskim, również w makowskim. Działalność ZK notowano łącznie w 38 parafiach. W grudniu 1911 r. zakazano działalności związku. Prowadza była jednak nadal, m.in. w szczuczyńskim, łomżyńskim, ostrowskim i makowskim⁷⁵. Na szczególną uwagę zasługiwał ZK z parafii Czyżew, w pow. ostrowskim, prowadzony przez ks. Juliana Modzelewskiego, działający także w 1912 r. Ze sprawozdań naczelnika powiatu wynikało, że ks. Modzelewski przybył do parafii w 1910 r. z Płocka, gdzie również prowadził żywą działalność. Na początku 1914 r. przeniesiono księdza do parafii Nasielsk, w powiecie pułtuskim⁷⁶.

Działalność ZK (w pewnym stopniu i PMS) w zasadzie pokrywała się terenem wpływów z działalnością ruchu narodowego⁷⁷. Najaktywniejszy był jednak w powiatach ostrowskim i mazowieckim. Parafialne związki organizowano z udziałem aktywnych miejscowych ziemian (np. ZK w Dąbrowie Wielkiej powstał na skutek działalności ks. Adama Mioduszelewskiego i S. Włodka), także przy zaangażowaniu licznie mieszkającej tam drobnej szlachty. Związki parafialne na terenie całej diecezji współpracowały ze sobą. Organizowane były wspólne zebrania, m.in. w siedzibie łomżyńskiego Stowarzyszenia Muzycznego „Lutnia” przy ul. Dwornej w Łomży⁷⁸.

W guberni łomżyńskiej księża prowadzili szeroką działalność społeczno-polityczną. Sprawozdania gubernatora łomżyńskiego zawierają szczegółowe informacje dotyczące życia „podejrzanych” duchownych. Pewną formą przeszkody w ich działalności było częste przenoszenie księży do różnych parafii. Do grona „aktywnych” duchownych należeli np. Franciszek Kołomyjki i Bolesław Gumowski. Podczas rewolucji (w grudniu 1905 r.) zezwalali na śpiewanie w kościele niedozwolonych pieśni, m.in. *Boże coś Polskę*, *Jeszcze Polska nie zginęła*, *Czerwony Sztandar*, *Warszawianka*. Księża Gumowskiego, szczególnie odpowiedzialnego za te wy-

⁷¹ J. Molenda, op. cit.

⁷² APB, KGŁ, sygn. 843, k. 12, 13, 26–27.

⁷³ Ibidem, sygn. 845, k. 253–254, 257.

⁷⁴ Ibidem, sygn. 845, k. 243–243a.

⁷⁵ Ibidem, sygn. 843, k. 1, 5, 14–16, 26–27, 34–35, 37–38, 101–102, 105, 109, 117, 120, 148, 179, 187, 193 i in.

⁷⁶ Ibidem, sygn. 120, k. 4, 9, 14–16, 19–20, 24 i in.

⁷⁷ Właściwie już na przełomie XIX i XX w. kler zaangażowany był w pracę polityczną na rzecz endecji, zob. B. Krzywobłocka, *Chadecja 1918–1937*, Warszawa 1974, s. 20–23 i in.

⁷⁸ APB, KGŁ, sygn. 844, k. 7, 9, 11, 12, 19, 29–33, 40, 44, 56, 58, 73, 78, 84, 88, 154, 206 i in.

stąpienia, ukarano grzywną w wysokości 50 rb. i przeniesiono do innej parafii⁷⁹. Za wrogie nastawienie do języka rosyjskiego kwotą takiej samej wysokości ukarano również ks. Juliana Czarnowskiego. Podejrzany był on również o udzielanie ślubów unitom z sąsiednich guberni⁸⁰. Ks. Ławrenty Dąbrowski dostarczał studentom seminarium polskie książki i zachęcał do walki w obronie wiary katolickiej⁸¹, ks. Onufry Wyszomirski skutecznie nawoływał do przechodzenia z prawosławia na katolicyzm⁸², ks. Józef Sadowski przejawiał wrogość do wszystkiego, co rosyjskie⁸³. Ks. Kulesza postrzegany był przez urzędników jako fanatyk religijny, aktywnie uczestniczący w wydarzeniach rewolucyjnych. Dopuszczył m.in. do wnoszenia flagi z polskim orłem do kościoła, nawoływał do śpiewania zakazanych pieśni, walczył o wprowadzenie języka polskiego do szkół i urzędów, obsadzania urzędów wyłącznie Polakami⁸⁴.

Niepokój władz budziły powstające przy parafiach rzymskokatolickich bractwa katolickie, skupiające licznych parafian. Należy w tym miejscu wymienić „Serce Jezusa” i „Serce Maryi”, których aktywną działalność w powiatach mazowieckim, łomżyńskim, makowskim i ostrołęckim datowano na lata 1911–1913⁸⁵. Istnieli w guberni w tym czasie mariawici⁸⁶, księza przewodzili również w Łomży oddziałowi Towarzystwa Robotników Chrześcijańskich (od 1910 r.)⁸⁷, Katolickiemu Stowarzyszeniu Robotnic i Sług (od 1909 r.), z ich inicjatywy podjęto próbę założenia Stowarzyszenia Robotnic i Służących⁸⁸.

Organizacją międzypokoleniową było Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, które najwcześniej powstało i rozwijało się w Galicji⁸⁹. W Królestwie Polskim dopiero po rewolucji „Sokół” mógł rozpocząć legalną działalność. Władze rosyjskie dostrzegały niebezpieczeństwo w rozwoju organizacji o charakterze paramilitarnym. Od początku organizacja ta pozostawała pod wpływami endecji, umacniała jednocześnie wśród swoich członków ducha walki o wolność. Legalna działalność „Sokoła” nie trwała jednak długo. Została zawieszona w sierpniu 1906 r., formalne zaś rozwiązanie nastąpiło w niecały rok później. W sierpniu 1906 r. zdołano powołać organizację w Łomżyńskim. W statucie zapewniano, że głównym zadaniem Towarzystwa jest szerzenie sportu. Dopuszczano również działalność bibliotek, czytelni, chóru i orkiestry. Założyciele „Sokoła” pochodzili z miejscowej inteligencji i drobnomieszczaństwa. Po niepełnych trzech miesiącach działalności gniazdo łomżyńskie zostało zawieszona⁹⁰. Ale również w 1914 r. pojawiło się zagrożenie istnienia drużyn sokolich. Gubernator łomżyński wysłał do naczelników powiatów pisma w tej sprawie, nakazał przeprowadzenie śledztwa i niezwłoczne informowanie o jego wynikach⁹¹.

⁷⁹ Ibidem, sygn. 16, k. 3, 7, 8–8a, 21–22; sygn. 730, k. 3–5, 6–31, 33–33a, 36, 38–40, 42, 45, 53 i in.

⁸⁰ Ibidem, sygn. 723, k. 14, 29–30, 44, 61–62.

⁸¹ Ibidem, sygn. 805, k. 4 i in.

⁸² Ibidem, sygn. 743, k. 4–5, 10–10a, 11–12 a.

⁸³ Ibidem, sygn. 794, k. 14, 21, 62–63.

⁸⁴ Ibidem, sygn. 769, k. 31–33, 42–43, 47–48.

⁸⁵ Ibidem, sygn. 110, k. 1–22.

⁸⁶ Ibidem, sygn. 814, k. 13, 24, 39 i in.

⁸⁷ Oddział istniał również w Ciechanowcu, APB, KGŁ, sygn. 912, k. 8–8a, 13, 31, 43 i in.

⁸⁸ A. Dobroński, *Łomża...*, s. 96.

⁸⁹ Zob. J. Snopko, *Polskie Towarzystwo „Sokół” w Galicji 1867–1914*, Białystok 1997, s. 150–170.

⁹⁰ APB, KGŁ, sygn. 828, k. 1, 3–9; zob. szerzej J. Snopko, *Powstanie Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Łomży w 1906 r.*, „Studia Łomżyńskie” 1993, t. 4, s. 205–224; zob. A. Stawarz, op. cit., s. 246.

⁹¹ APB, KGŁ, sygn. 316, k. 1–4.

Istotną rolę w życiu społecznym i kulturalno–oświatowym odgrywały straże ogniowe. I tak np. straż w Kolnie powstała w 1901 r., w Łomży w 1879 r., w Szczuczynie w 1883 r.⁹² Towarzystwa Straży Ogniowych upowszechniały czytelnictwo, tworząc biblioteki publiczne, organizowały odczyty popularyzujące zabytki polskiej kultury narodowej, zachęcające do samokształcenia. W okresie rewolucji straże pożarne bardzo aktywnie włączyły się do ogólnonarodowej walki o przywrócenie języka polskiego w urzędach, instytucjach publicznych i stowarzyszeniach. Nie czekając na zezwolenie władz, wprowadzano w strażach polską komendę i język polski w korespondencji urzędowej. Idea walki niepodległościowej była w tym środowisku powszechnie akceptowana. Szczególnie po 1907 r. nurt niepodległościowy dominował w stowarzyszeniach pożarniczych. Pod pozorem ćwiczeń strażackich prowadzono ćwiczenia wojskowe, uczono posługiwania się bronią. Później tego rodzaju konspiracyjną działalność szkoleniową prowadziła już POW we współdziałaniu ze strażami⁹³.

Aktywność społeczno–kulturalną można z pewnością przypisać organizacjom działającym w Łomży: Towarzystwu Wszechnicy Polskiej z Uniwersytetem dla Wszystkich (od 1908 r.), Polskiemu Towarzystwu Krajoznawczemu (od 1906 r.), Towarzystwu Kooperatystów (od 1907 r.), Litewskiemu Towarzystwu „Pogialba” (od 1906 r.), Towarzystwu „Lito”, popularyzującemu naukę języka esperanto (od 1908 r.), także szczuczynskiemu Towarzystwu Szerzenia Oświaty (od 1909 r.) i Syjonistom Terytorialistom, działającym na terenie powiatów mazowieckiego, łomżyńskiego i szczuczynskiego (od 1907 r.)⁹⁴.

Wraz z ożywieniem rewolucyjnym nastąpiło ujawnienie dotychczas skrywanych postaw społeczno–politycznych, kształtujących się już na przełomie XIX i XX w. Mimo upadku rewolucji nie nastąpiło załamanie nastrojów. Stworzono szansę dla szerszych działań legalnych. Zrzeszono się w różnego rodzaju organizacje i przygotowano grunt pod przyszły zryw niepodległościowy.

Działalność w różnego rodzaju stowarzyszeniach, towarzystwach stwarzała warunki dla solidaryzmu narodowego. Wysuwane jednak na plan pierwszy hasła narodowe dowodzą odmienności guberni łomżyńskiej od pozostałych rejonów Królestwa i Cesarstwa. Należy zauważyć także, że w wielu przypadkach pod „kurtyną” działalności społecznej czy kulturalnej kryła się poważna działalność polityczna.

Poruszone problemy wymagają dalszych, szczegółowych badań. Aktywność społeczeństwa po 1907 r. była w pewnym stopniu kontynuacją ożywienia w latach 1905–1907, a wypadki okresu rewolucji z pewnością wpłynęły na przebieg wydarzeń w 1915 r.

Between Revolution and War in the Region of Łomża. Socio-cultural and Political Activity at the Beginning of the Twentieth Century

Socio-cultural and political life in the region of Łomża was dominated by the local intelligentsia, to a considerable extent composed of landowners. Owing to the prevailing

⁹² T. Olejnik, *Towarzystwa Ochotniczych Straży Ogniowych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1996, s. 272, 282, 321; APBŁ, ZPŁ, sygn. 15 — zawiera informacje sprawozdawcze łomżyńskiej Straży Ogniowej za rok 1902, 1905.

⁹³ T. Olejnik, op. cit., s. 180, 183–184, 195–196.

⁹⁴ APB, KGŁ, sygn. 871, k. 2–8; 872, k. 1–15; 837, k. 1–12 a; 826, k. 5–6, 7–14, 43; 881, k. 1–5a; 907, k. 1–15; 857, k. 1–20.

restrictions, all activity prior to 1905 remained limited. The Revolution of 1905 produced enormous changes, not only social but also political activation and extensive undertakings pursued by assorted environments. Primacy in public life was retained by nationalist circles. Numerous societies and organisations were established after 1907, and the Polish School Union could boast of considerable accomplishments. Culture and education involved also the Society of Polish Culture preceded, primarily in the countryside, by Peasant Education Circles and the National Education Society. Large-scale educational work was performed by the weekly „Zaranie” and the Staszic Agricultural Circles. A significant part in socioeconomic life was played by the local centres and circles of the Agricultural Society. The local societies co-operated with Landowning Ladies Circles. Considerable significance as regards socio-educational endeavours should be ascribed to the Catholic Union and local parishes. Pro-independence ideology was developed by the Fire Brigades; the „Sokół” Gymnastic Society acted as a paramilitary organisation.

Revolutionary stirrings were accompanied by a disclosure of heretofore concealed sociopolitical stands, which had assumed shape already at the turn of the nineteenth century. Despite the failure of the Revolution, the prevailing mood did not abate. An opportunity had been created for more extensive legal activity. New members joined various types of organisations, and ground was prepared for future surges.

Work in diverse societies and associations created conditions for national solidarism. The pride of place assigned to national slogans testifies the distinctness of the gubernia of Łomża compared to the remaining regions of the Kingdom and Empire. Emphasis should also be placed on the fact that in many cases the „curtain” of social or cultural work concealed earnest political activity.

The discussed problems require further research. Social activity after 1907 was to a certain degree a continuation of the vibrant 1905–1907 period, and events from the time of the Revolution certainly influenced the course of the year 1915.